

Om vad vi kan lära av att ha barn i övervakningsanstalter:

Vi har fått det berättat någonstans om en Egyptisk kung ... som ville upptäcka det förlorade ursprunget till språket och planerade att föda upp två barn ... skilda redan vid födseln från allt umgänge med resten av mänskligheten [...] En övervakningsinrättning till vilken en uppsättning barn hade överförs vid födseln skulle göra åtskilliga, betydligt mer intressanta experiment möjliga. Vad skulle ni säga om ett *hittebarnshem* efter denna princip?

Ja, var då Bentham riktigt klok? Det beror på vad man menar med "klok" och "riktigt". Han framstår i vart fall som en mycket ovanlig person. Tack och lov, får man säga. Men man måste för att göra Bentham rättvisa också ta fasta på vilka konsekvenser han trodde att ett konsekvent övervakningssamhälle skulle leda till: "Reformerad moral – bevarad hälsa – stärkta näringar – utvidgad undervisning – lättande av de allmänna bördorna – ekonomin placerad som vore det på en klippa – fattigvårdslagstiftningens gordiska knut, inte avhuggen utan uppknuten – allt genom en enkel arkitektonisk idé." Det låter ju inte så dumt.

BJÖRN ERIKSSON

Doxologi. En essä om kunskap

Mats Rosengren. Rethor förlag 2002. 110 s. ISBN 91-974078-2-8

Är det fullständigt fel att tala om kunskapsteori som en form av epistemologi, vad skulle vinnas på att byta den termen mot doxologi? Med utgångspunkt i de antika termerna *episteme* och *doxa* tar oss göteborgsfilosofen och SCASS-forskaren Mats Rosengren med på en kunskapsteoretisk vandring.

Vandringen startar, naturligt nog, hos de antika sofisterna. Protagoras' *homo mensura*-sats, "människan är alltings mått", får bli den fond mot vilken den kunskapsteoretiska diskussionen förs. Att det är just vi människor som uppfattar, förhåller oss och mäter (eller konstruerar maskiner som mäter åt oss), och därmed skaffar oss kunskap om vår omgivande verklighet föranleder Rosengren att tala om "vår mänskliga kunskap" hellre än Kunskap, Fakta eller Sanning. Genom att vända på värderingen av termerna i den klassiska motsättningen mellan *doxa* – vad vi tror om världen och oss själva, och *episteme* – hur det egentligen ligger till, försöker han som motsats till en epistemisk fundamentalism formulera en annan slags kunskapslära – en *doxologi*. "Vad doxologin säger är blott att dessa skillnader [t.ex. mellan att veta och att tro] måste förstås som inneslutna i vår mänskliga kunskap och värld. De varken har

eller kan ha sin orsak, måttstock eller legitimitet någon annan stans än i en mänsklig, det vill säga av människor skapad, *doxa*” (s. 11).

Vilket är då det mått som människan mäter med? Jo med vår ordförmåga, som den uttrycks i den antika termen *logos*. Termen refererar till ett antal entiteter som vi idag har skilda benämningar för: ord, språk, tanke, sambandet tanke-språk; ett exempel på det senare hittar vi i Johannes-evangeliets första mening: ”I begynnelsen var Ordet [*logos*]”. Vi finner *logos* som etymologisk rot till såväl det nusvenska ’logik’ som till ’lexikon’. Rosengren citerar ett berömt stycke ur Aristoteles *Politiken* där det slås fast att det som skiljer människan från djuren är vår ordförmåga, och att vi med den kan avgöra inte främst vad som är rätt och fel utan vad som är gott och ont, vilket är grunden för all mänsklig gemensamhetsbildning. Därmed är första stenen i grunden lagd för bokens mest centrala avsnitt, ”Retoriken som doxologiskt verktyg”.

Det här kan tyckas vara tämligen okontroversiellt idag, med t.ex. den inom samtliga vetenskapliga discipliner accepterade språkberoende perspektivism som gått under samlingsnamnet ’linguistic turn’ (alltså att vår uppfattning och möjlighet att förhålla oss till ett givet stycke verklighet är beroende av det språk som väljs för att benämna och kognitivt bearbeta denna uppfattning). Men man behöver inte gå längre tillbaka än till Umeåfilosofen Per Nilsson som i sin avhandling *Naturen, vetenskapen och förnuftet* från 2001 bland annat propagerar för en korrespondensteoretisk syn på frågan om sanningens beskaffenhet. Eller till denna tidskrifts nr 1 1998 och titta på artikeln ”Relativism” av Lars Bergström, för att finna att det är långt ifrån okontroversiellt att hävda kunskapens relativa natur och förhålla sig skeptisk till en objektiv sanning (med eller utan versal). På första sidan skriver Bergström: ”Vi lär oss mer och mer om hur verkligheten är beskaffad, och det vi lär oss är sant – eller nästan sant – i absolut mening, inte bara relativt till vissa perspektiv eller vissa lokala tänkesätt. Vår kunskap är objektiv.” Så visst finns det anledning för Rosengren att driva tesen om kunskapens *logos*-beroende natur.

De följande stegen mot retorik som doxologiskt verktyg tas via tre kontinentala 1900-talsfilosofer: Chaïm Perelman, Pierre Bourdieu (som kallas samtida protagoréer) och den mindre kände Ludwik Fleck (i alla fall i filosofikretsar, inom t.ex. antropologisk eller idéhistorisk litteratur omnämns han stundom). Den senare får med ett eget kapitel störst utrymme. Med Flecks välfunna termer *tankestil*, *tankekollektiv* och *aktiva och passiva kopplingar* ger oss Rosengren en tydlig och välformulerad bild av hur en språkberoende relativism kan förstås. Tankestil definieras som ”riktad varseblivning med en motsvarande tankemässig och saklig

bearbetning av det varseblivna" (s. 36), alltså att vi har utvecklat en benägenhet att varsebli delar av vår omgivande verklighet utifrån ett visst perspektiv, bland många möjliga, som med nödvång påverkar vår förståelse att förhålla oss till det varseblivna. Ett passande, bland många möjliga, citat från Fleck lyder: "Sanningen är inte 'relativ' eller ens 'subjektiv' i ordets populära betydelse, utan alltid eller nästan alltid fullständigt bestämd inom en tankestil. Man kan aldrig säga att samma tanke är sann för A och falsk för B. Om såväl A och B hör till samma tankekollektiv är tanken antingen sann eller falsk för båda. Om de tillhör olika tankekollektiv är det ändå *inte samma* tanke eftersom den för den ene måste vara antingen oklar eller förstås på ett annat sätt. Sanningen är inte heller en konvention utan i det historiska perspektivet en händelse i tänkandets historia och i det samtida perspektivet ett stilriktigt tanke-tvång" (s. 44). Hos Fleck, och Rosengren, blir kunskap obegriplig, eller framstår åtminstone som ogrundad och enbart ett uttryck för ideologi och åsikter, utanför sin vetenskapliga eller alldagliga domän, fält eller tankestil. Kunskap är inte en tvåställig relation mellan ett subjekt som önskar få kännedom om ett objekt som det återstår att lära känna. Tidigare kunskaper finns alltid med och gör all ny kunskap till en treställig relation.

I bokens, som sagt, mest centrala avsnitt "Retoriken som doxologiskt verktyg" försöker Rosengren visa hur retoriken skulle kunna ryckas loss från sin traditionella roll som en övertalningens konst eller praktik, och i stället användas som ett doxologiskt analysverktyg (*organon*).

Rosengren tar en liten detalj i den retoriska teoribildningen – den nödvändiga anpassning till den närvarande publikens känsloläge, åsikter och försanthållanden vilka också går under namnet *doxa* – och upphöjer den till det övergripande målet för en vetenskaplig gärning. "Därmed är också mitt syfte angivet – jag vill vända på retorikens resonemang kring hur man kan gå tillväga för att påverka en viss person eller publik vid ett visst tillfälle så att de i stället kan säga mig något om vad denna person eller publik tror, värderar, vet och kan i ett visst sammanhang i en viss tidpunkt – alltså säga mig något om den *doxa* som de omfattar, kritiserar och eller utgår från i sitt handlande och argumenterande" (s. 80). Doxologi blir ett redskap för att förstå vilka doxor som är rådande inom en diskursiv gemenskap. Förutom 'mycket väsen för lite', är 'inget nytt under solen' ett uttryck som kommer för en. Men bara ett ögonblicks reflektion gör nödvändigheten av ett sådant projekt påtaglig. Det finns utan tvivel dumheter i den rådande doxan (alltså att vi på någon punkt befinner oss i konflikt med rådande doxa inom ett tankekollektiv) – Rosengrens exempel är fördömandet av önskan att diskutera orsakerna

bakom terrordådet den 11/9. Att bli medvetna om vilka doxor vi rör oss med är med största sannolikhet ett mycket gott steg på väg mot en möjlig, och reflekterad, förändring av dessa.

Rosengrens exempel på retoriska redskap i doxologins tjänst är den så kallade topikläran och den retoriska teoribildningens kanske främsta bidrag till vår förståelse av kommunikationens villkor, den av Aristoteles formulerade triaden *ethos*, *pathos* och *logos*. För det senare gäller att på samma sätt som ett rätt använt *logos* är en förutsättning för att lyckas övertyga någon, är *ethos* – talarens trovärdighet, och *pathos* – de känslor talaren förmår väcka lika nödvändiga. Om vi inte litar så mycket på någon att vi inte tror på vad hon säger, då lär det inte spela någon roll hur 'rätt' personen i fråga än har. Om inga känslor väcks lär det inte heller bli tal om någon framgångsrik kommunikation, att bli övertygad är trots allt en känslomässig reaktion. Sambandet mellan retorikens övertygelse och kunskap blir ur ett doxologiskt perspektiv, som alltså lämnat föreställning om en absolut Sanning oberoende av kunskapsteoretisk kontext, uppenbar. För att vi ska välja att låta något bli en del av den kunskap vi bär med oss måste hela triaden vara för handen. Dessa insikter vänder nu Rosengren på, och frågar vilka personer är det vi litar på i dagens samhälle? Vad är det som konstituerar deras *ethos*, vilka doxor rör de sig med, och vad säger det om vår doxa? Vilka känslor är det som efterfrågas och erbjuds i just den eller den gruppen just nu, varför?

På liknande sätt blir den klassiska topikläran i Rosengrens händer ett analysredskap för att förstå hur och varför vi väljer att låta något räknas som kunskap. Han skiljer mellan tre olika sätt att använda topikläran för doxologiska syften: som *metod*, hur man kan bära sig åt för att för att finna de *topoi* som en doxa omfattar; som en *karta* över olika typer av tankeplatser som en viss doxa innehåller; och som en *förteckning* över hur man brukar uttrycka sig inom en viss grupp. Kan man beskriva hur dessa relationer ser ut, den struktur de bildar, kan man också säga något intressant om den doxa man undersöker.

Rosengrens argumentation är överlag stringent och övertygande. Det känns, med få undantag, att argumenten har gått över både en och två gånger innan de har nått sin slutliga form. Ett av undantagen gäller validiteten av funna *topoi* för en rådande doxa. Högst förvånande skriver Rosengren: "Liksom retorikens enda måttstock är dess effektivitet, är doxologins enda verifikationsmöjlighet att den *faktiskt* kan hjälpa oss att förstå hur man tänker och varför man handlar si eller så inom en viss grupp. Ett möjligt, och förmodligen mycket effektivt test, skulle vara att använda den topik man funnit som utgångspunkt för ett, i egentlig mening retoriskt tal – skulle man lyckas övertyga sin publik så är det en

indikation på att den topik man upprättat i varje fall inte är felaktig” (s. 89). Förutom att talet om ett ’i egentlig mening retoriskt tal’ är förvånande, visar Rosengren att han inte ägnat lika stor tankemöda åt det som sägs vara retorikens huvudmål, övertygelse, som åt kunskapens grunder. När det gäller frågan om vad som gör att vi faktiskt blir övertygade om någonting är det självklart att den är betydligt mer komplex än att användningen av centrala och relevanta topiker, utan en inträngande diskussion om den specifika kommunikationssituationens villkor, kan säga något som helst om påverkansresultatet.

En av utgångspunkterna för Rosengrens användande av retoriken i doxologins tjänst är Aristoteles, som lär oss att retorikens studieobjekt är det som kan vara på annat sätt. Genom att se all kunskap som doxisk upphäver Rosengren skillnaden mellan epistemisk och doxologisk kunskap, mellan det som kan vara på annat sätt och det som *inte* kan vara på annat sätt. Därmed finns en risk att en viktig distinktion går förlorad. Till det som *inte* kan vara på annat sätt hör också det sannolika, det som är likt sanningen men som vi ännu inte tycker oss ha kunskap för att avgöra huruvida det ska räknas som ett faktum eller inte. Det som kan vara på annat sätt är däremot det som är möjligt för oss att påverka genom våra handlingar. Från Aristotelisk synvinkel tycks alltså retoriken vara en teoribildning för att underlätta vårt val bland olika handlingsalternativ. Och handlingar är inte sanna eller falska, ett benämningsspar som känns riktigare inför vår bedömning är att de är bra eller dåliga. En outtalad förutsättning för Rosengrens resonemang är språkets arbitrariet, att det är upp till oss språkbrukare att i varje kommunikationssituation fullständigt fritt välja utifrån det register som finns till hands i ett försök att nå fram med en tanke till en mottagare. Det finns en risk att Rosengrens doxologi flyttar fokus från det handlingsutrymme som utifrån denna arbitrariet, utifrån en synvinkel, kan sägas vara själva grunden för såväl kunskapsteorier som mer emancipatoriska ambitioner bakom våra val av handlingar.

Denna invändning kan mycket väl finnas fullödigt besvarad i Rosengrens text, eller sägas ligga vid sidan av den kunskapsteoretiska tes som drivs, icke desto mindre kan det finnas anledning att göra presumtiva läsare uppmärksamma på att detta retorikens handlingsperspektiv lyser med sin frånvaro.

Trots, eller kanske tack vare, att Rhetor förlag är en så pass ny stjärna på förlagshimlen är bokens layout mycket tilltalande, och med få störande ytspråkspulpar. En sådan är dock mindre lyckad; det är när det nybildade engelska ordet ’*entrenchement*’ inom parentes översätts med ”introtadhet” – det tar någon sekund att tänka bort det extra t:et. Annars

utmärks Rosengrens stil av en mängd metakommentarer av typen "Här tänkte jag göra en liten utvikning... (s. 42), och apostroferingar där läsaren tilltalas och tas vid handen; en stilkaraktär som bidrar till att göra inledningens tal om att Rosengren tar oss med på en vandring befogat. Det är säkert inte bara det mindre formatet som legat till grund för att ordet "essä" fått plats i undertiteln (jodå, Montaigne finns med i den knappa litteraturlistan. Där tyvärr den nutida Richard Rorty saknas, en modern filosof med tankar som i flera avseenden drar åt samma håll som Rosengrens; det hade kunnat bli ett fruktbart möte).

För de som är det minsta intresserade av kunskapsteori – påverkad av Rosengren som jag är undviker jag benämningen 'epistemologi', då den redan i sin formulering har en slagsida, eller en viss 'tankestil' som för bort från de utan tvivel viktiga områden han försöker peka ut för oss – rekommenderas *Doxologi*. Detta är ett seriöst försök att formulera en kunskapslära som lämnat den epistemiska fundamentalismen och i stället vågar ta kunskapens språkberoende på allvar; den rekommenderas varmt.

ANDERS SIGRELL